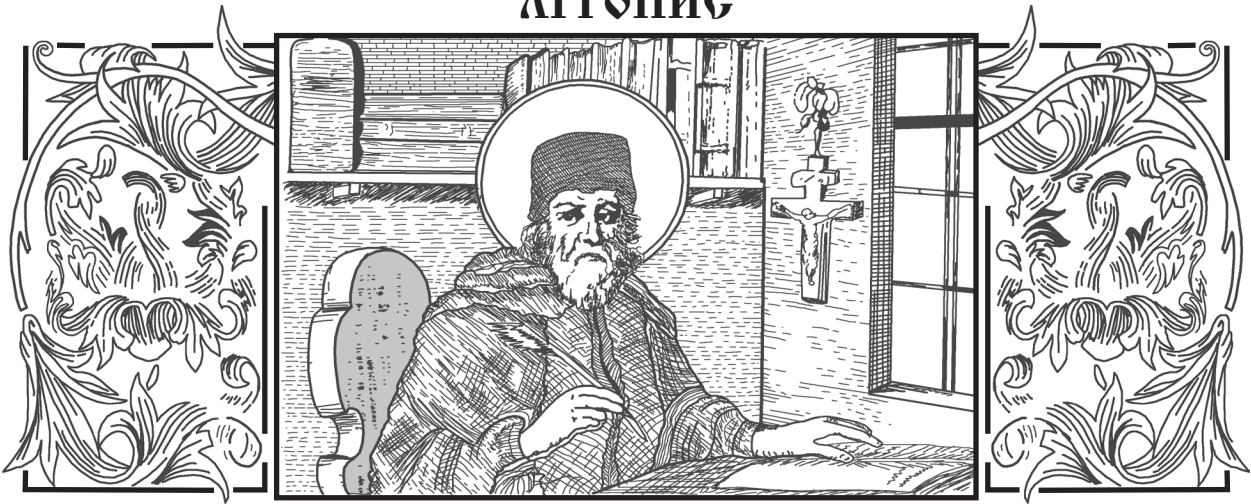

УДК 37.08.1 (091)

DOI:10.34142/nc.2026.2.90

В обороні дитинства

Олександр Пономарьов,
Максим Черемський

До 170 річниці від дня народження Софії Федорівни Русової

Виховання вільної, творчої, всебічно розвиненої особистості починається з того часу, як вона з'являється на білий світ. Але, що ми знаємо про вік, який зветься дитинством? Чи не через брак знань про дитину та її духовний світ, наша освіта і досі не може перебудуватися на основах гуманізму та демократії. Адже не секрет, що ставлення до дітей у нас носить переважно авторитарний характер, внаслідок чого діти не мають змоги розвиватися у відповідності до своїх законів, встановлених самою природою. Тож більшість наших проблем в освіті пов'язані саме з браком уваги та поваги до дитини, її духовного світу.

Через свою авторитарність наші можновладці і досі не реабілітували заборонену свого часу "науку про дитину", яка успішно продовжує розвиватися у вільних країнах світу. Але як ми збираємося виховувати дітей без відповідних знань про них? Як можна побудувати належний підхід до дитини, не знаючи особливостей її розвитку. Окрім того, побудова підходу

до дитини вимагає від педагога не лише знань про неї, але й відповідних творчих умінь і навичок, які дають йому змогу побудувати заняття таким чином, щоб викликати в дитини інтерес та захоплення, а не страх і страждання.

Наші визначні педагоги боролися за таку школу, де панували б не сльози і відчай, а дружба, весела атмосфера пізнання та творчості. Саме такою бачила українську школу і видатний український педагог-гуманіст, одна з основоположників національної системи навчання й виховання, засновниця дошкільної освіти, перекладачка, історик, громадська діячка, співзасновниця українського жіночого руху, музикант та вчена Софія Федорівна Русова, якій цього року виповнюється 170 років від дня її народження. Педагог прагнула до побудови такої системи освіти, яка б дарувала дітям радість від пізнання світу, а не смуток, що і досі панує в наших навчально-виховних закладах. Приклад такої освіти Софія Русова вбачала у фребелівській системі

дошкільного виховання, яка вирізнялася шанобливим та дбайливим ставленням до дитини. На відміну від школи, в дошкільному навчальному закладі, що отримав назву “Дитячий садок”, створюються всі умови для вільного, творчого розвитку дитини, яка розважається і водночас навчається. Завдяки такому підходу діти пізнають навколишню дійсність із радістю та захопленням. Виходячи з того, що старе дуже важко перебудувати, педагог вирішує почати все спочатку, відкривши перший в Україні “Дитячий садок”, де діти мали змогу жити у власному світі, що зветься “Дитинством”.

На жаль, твори Софії Русової мало відомі в Україні. Більшість її праць і досі зберігаються переважно в рукописах у схронах архівів, чекаючи на той день, коли вони нарешті побачать світ. Натомість за кордоном, де ім'я нашого педагога добре відоме в освітніх колах, твори Софії Русової видаються різними мовами. Тож мета статті полягає у висвітленні життя і діяльності визначної української просвітительки та її методів навчання й виховання особистості.

Софія Федорівна Русова народилася в родині Ліндфорсів, в селі Олешня, на Чернігівщині, 18 лютого 1856 р. Її батько Федір Ліндфорс мав шведське походження, а мати Ганна Жерве — французьке. Вони переїхали до України з Сибіру, де батько служив ад'ютантом в місті Омськ. Тут він познайомився з дочкою генерал-губернатора та взяв з нею шлюб. У них народилися син Олександр і дочка Марія. Батько мав приховану симпатію до українського народу та його історії, яка була тісно пов'язана з історією народу його предків. Тож він купує маєток на Чернігівщині та переїжджає туди зі своєю родиною в село Олешня. Незабаром у них народжується третя дитина, яку вони називають, можливо, передбачаючи її долю, Софією. Дівчинка виховувалася серед мальовничих просторів українського села, насолоджуючись красою народної пісні, з якою селяни починали та закінчували свій день.

Родина Ліндфорсів зі співчуттям ставилася до тяжкої долі селян. Тож всіляко допомагали їм всім чим могли, і грошима, і продуктами. Дізнавшись, що в селі немає власної церкви та школи, Ліндфорси побудували їх. Тож до родини Ліндфорсів селяни виявляли велику повагу, висловлюючи безмежну вдячність за їхню турботу про них. Софійка з дитинства виявляла доброту по відношенню до дітей селян, ділячись з ними своїми іграшками та солодощами. Селяни віддячували маленькій панянці, розповідаючи їй казки, які вона як і пісні дуже любила.

Мама Софійки прекрасно грала на фортепіано, але обставини життя не дозволили їй стати видатною артисткою. Вечорами, коли до маєтку приходили гості, вона грала для них твори визначних класиків і сучасників. Селяни, які ніколи не чули Моцарта, Бетховена, Шуберта, з інтересом та захопленням зупинялися, щоб послухати дивовижну музику, що лунала з відкритих вікон маєтку. Софійці дуже подобалося слухати мамину гру. Поряд з любов'ю до народної пісні у дівчинки зароджувалася любов до класичної музики.

Але недовго тривало щасливе, безтурботне дитинство Софійки. Помирають її молодші сестричка Наталя та братик Володя. А незабаром дівчинка втрачає і свою маму. Софійка внаслідок цього дуже захворіла. Її врятувала любов батька, який огорнув її всім теплом своєї пораненої душі. Він читав їй цікаві оповідання та казки, які наповнювали уяву дівчинки яскравими образами фантастичних істот та хоробрих героїв, котрі здійснювали подвиги в ім'я краси та добра. Поступово Софійка почала видужувати, адже їй дуже хотілося також зробити щось гарне та добре. Ставши на ноги, Софійка вирішила допомагати в усьому татові, який тепер сам мав опікуватися трьома дітьми та водночас вести господарство.

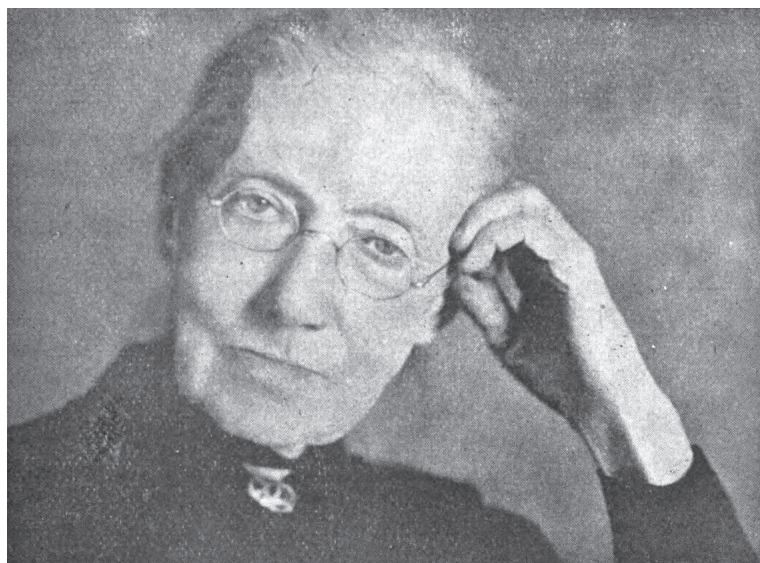
З плином часу брат Олександр їде на навчання. Сестра Марія, яка тепер була для дівчинки і мамою, не поїхала на навчання, пожертвувавши кар'єрою

задня своєї родини. Під впливом своєї сестри, Софійка зростала всебічно розвинутою, творчою особистістю. Вона захоплюється мистецтвом, зокрема вчиться грати на фортепіано, граючи як українські народні пісні, котрі вона добре знала від селян, так і твори славетних класиків і сучасників. Окрім того, дівчинка малює та читає. В домі Ліндфорсів була чудова бібліотека, де Софійка любила проводити свій вільний час, читаючи оповідання та казки. Зокрема, їй дуже подобалися образи Гидкого каченяти, Дюймовочки, Непохитного олив'яного солдата, Герди, маленької розбійниці зі "Снігової королеви". Пізніше вона зачитуватиметься романами Вальтера Скотта, Фенімора Купера, Чарльза Діккенса, Майн Ріда. З поезії їй захоплюють, зокрема, "Пісні про Гайявату" Генрі Лонгфелло. Дівчинку приваблював Дикий Захід з його безкраїми просторами, де жили люди на ймення "індіанці", котрі ставили свободу понад своє життя.

В 1861 р., коли відбулося скасування кріпацтва, Федора Ліндфорса обирають мировим посередником у питанні розподілу землі. Він прагнув, щоб селяни вільно володіли своєю землею та були господарями на ній. Але заможні землевласники всіляко перешкоджали його прагненням, бажаючи володіти всією землею в Олешні. Старша сестра Софійки Марія стає вчителькою в Олешківській школі. Вона навчає сільських дітей грамоті, малюванню, музиці, математиці. Учні дуже полюбили свою вчительку за її добре серце. Адже вона поважала незнання дитини і робила все, щоб кожен учень повною мірою розкрив свої здібності та можливості. Софійка, дивлячись на приклад сестри, також вирішує стати вчителькою.

У батька справи йшли погано. Заможні землевласники чинили спротив всім його намаганням справедливо вирішити земельне питання. Зрештою він вирішує

викликати сина Олександра, який на той час навчався в Петербурзькому пажезькому корпусі. Юнак, який зростав на кращих традиціях свого роду, не міг змиритися з несправедливістю, і почав боротьбу з місцевим панством. Він звернувся до суду, але судді стали на бік можновладців. Не знайшовши підтримки в державі, Ліндфорси у 1866 р. переїжджають до Києва. Софійці не хотілося їхати з Олешні, адже тут у неї була рідна домівка та багато друзів, які також дуже сумували з приводу її від'їзду до міста. Софійка вступає до Фундуклеївської гімназії. Тут вона успішно вивчає різні науки та мистецтва. Особливо їй до вподоби музика, якою вона почала займатися ще живучи в Олешні. Дівчинка грає Моцарта, Бетховена, Шуберта, Шопена, українські народні пісні. Софійка разом із родиною відвідують Київську оперу, де вона знайомиться з шедеврами оперного мистецтва. Особливо їй були до вподоби античні та казкові сюжети опер. Серед них: "Орфей та Еврідіка", "Альцеста" Крістофа Віллібальда Глюка, "Чарівна флейта" Вольфганга Амадея Моцарта, "Ундіна" Ернста Теодора Амадея Гофмана, "Вільний стрілець" Карла-Марії Вебера. Дивлячись оперу, дівчинка потрапляла у світ, де панує краса та гармонія, де добро перемагає зло, а не навпаки. Одного разу, прямуючи з гімназії додому, вона побачила афішу з невідомим їй ім'ям піаніста Миколи Лисенка. В програмі зазна-

чалися її улюблені твори Моцарта, Бетховена, Шопена, а також твори на теми українських пісень. Софійка попросила тата піти на цей концерт. Звісно, батько не відмовив і вони попрямували до театру слухати виступ молодого музиканта. Лисенко вражав не лише своєю технікою, але й глибиною почуттів, завдяки чому гра піаніста брала за душу та захоплювала уяву дівчинки.

Дім Ліндфорсів, який вирізнявся своєю гостинністю, завжди був повний гостей. Тут збиралися митці, науковці, громадські діячі, зокрема, Михайло Драгоманов, Михайло Старицький зі своєю дружиною Софією, Микола Лисенко з дружиною Ольгою, Павло Чубинський, Володимир Антонович, Федір Вовк, Петро Косач з дружиною Ольгою, Олександр Русов. Серед них відбувалися різні дискусії з приводу останніх подій в країні та світі. Кожен з гостей ділився своїми поглядами на політику, науку та мистецтво. Все закінчувалося чудовим творчим вечором, в якому гості декламували вірші, співали народні пісні, романси, арії з опер. На цих вечорах Софійка також виступала як в якості солістки, так і в якості акомпаніатора. Зокрема, ще сама того не знаючи, вона акомпанувала людині, з якою в майбутньому її зв'яже життя, а саме Олександрову Русову, котрий мав чудовий голос.

В 1871 р. Софія Русова закінчує гімназію. Перед нею стоїть питання, що робити далі. Брат Олександр порадив їй вступати до університету на правничий факультет. Також рідні радили їй вступати до консерваторії. Софія, яка ще не знала ким вона стане в майбутньому, вчить римське право та продовжує займатися музикою. Їй хотілося пов'язати в одне ціле і право і мистецтво. Бо вона прагнула захищати права нужденних та скривджених, а також нести їм культуру. На жаль, в цей час стається трагедія. Помирає батько Софії. Для дівчини немов світ згас. Вона дуже любила батька, який був завжди добрий та лагідний до неї, в усьому підтримуючи та захищаючи її. На допомогу Софії прийшла її сестра

Марія, яка запропонувала їй спробувати свої сили в педагогіці та допомогти їй відкрити для діток перший в Україні Дитячий садок. Ця ідея сестри відразу припала до душі Софії, адже вона ще сама була дитиною і їй хотілося бавитися та пустувати.

Сестри, перш ніж відкрити власний Дитячий садок в Києві, їдуть до Петербургу, знайомитися з досвідом роботи єдиного в Російській імперії Дитячого садка під керівництвом відомого педагога і дитячої письменниці Ганни Михайлівни Дараган. Окрім того Марія та Софія відвідують бібліотеки, знайомлячись з навчально-виховними методиками Платона, Марка-Фабія Квінтіліана, Яна Коменського, Жана-Жака Руссо, Йоганна-Генріха Песталоцці, Адольфа Дістервега, Фрідріха Фребеля, Костянтина Ушинського та інших визначних педагогів-гуманістів. По закінченні студій сестри повертаються в Україну та приступають до справи свого життя, прагнучи втілити в своєму навчально-виховному закладі найкращий педагогічний досвід.

Дитячий садок відкрився в Києві на початку осені 1871 р. До нього прийшли дітки місцевої інтелігенції, яка часто була на гостинах в домі Ліндфорсів. Як згадує у своїх споминах Софія Русова, вона шукала у вихованні дітей “чогось мистецького, творчого, ухияляючись від усякої традиційності, формалізму: все, чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів... Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну... Душа дітей, їх задоволення — от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом із ними переживала хвилювання тієї чи іншої гри” [1, с. 35].

За основу системи виховання дітей була обрана виховна система давньогрецького філософа і педагога Платона, який навчав своїх вихованців за допомогою мистецтва. Сестри добре грали на

фортепіано та співали. Окрім того вони знали багато народних казок, які вони чули від селян в Олешні. Через казку діти, як свого часу маленькі елліни через міф, дізнавалися про правду та кривду, хитрість і доблесть, любов та ненависть. Вихованці Дитячого садка багато подорожували містом, вивчаючи пам'ятки історії та культури. За містом діти гралися в індіанців, піратів та розбійників, про яких дітлахи дізнавалися з оповідань сестер. Граючи в "Робінзона" чи в піонерів Дикого Заходу, діти вчилися землеробству, копаючи лопатками землю та засіваючи її насінням овочів. Звісно щось сходило, а щось ні, але діти були в захваті.

Сестри Ліндфорс ставили разом з вихованцями дитячі вистави, де кожен міг вибрати ту роль, яка йому була до вподоби. Особливо дітям подобалися вистави на казкові сюжети, в яких відбувалися різні чудеса та перетворення. У виставах діти грали, співали та танцювали. Композитором до всіх вистав виступав Микола Лисенко, створюючи на казкові сюжети музичні твори.

По вечорах приміщення Дитячого садка надавалося українській громаді для постановок вистав за творами видатних українських драматургів Івана Котляревського, Миколи Гоголя, Григорія Квітки Основ'яненка, Михайла Старицького, Павла Чубинського. Автором музики до спектаклів був також Микола Лисенко. Таким чином, Дитячий садок сестер Ліндфорс ставав осередком української культури. Самодіяльні артисти грали настільки натхненно, що згодом ці вистави були поставлені на сценах міських театрів. Особливо виділявся своїм прекрасним тембром голосу молодий статистик Олександр Русов, якому Софія не лише акомпанувала на фортепіано, але й грала з ним у виставах, зокрема, в "Різдвяній ночі", виконуючи роль Оксани, а він — роль Вакули. Мистецтво своєю магічною силою пробудило в цих двох серцях взаємну симпатію. Софія разом з Олександром беруть участь в етнографічних експедиціях, досліджуючи творчу спад-

щину українського народу. Вона записує обрядові пісні, казки, думи. Водночас Софія цікавиться життям селян, їхніми матеріальними та духовними потребами. Вона мріє про той час, коли селяни звільняться з під гніту багатих землевласників і стануть вільними людьми.

Софія починає цікавитися народницькими ідеями, які сповідувала тодішня українська громада, на чолі якої стояв Михайло Драгоманов. Його погляди через свою революційність були небезпечними для влади і тому вона всіляко переслідувала українського вченого та всіх тих, хто поділяв його ідеї. Олександр Русов був прибічником ідей Драгоманова, через що у нього на роботі виникали проблеми. Він викладав грецьку мову в київській гімназії та був секретарем ради вчителів. Учні його любили за його добре серце, адже він завжди стояв на захисті їхніх інтересів. Одного разу Русов відмовився підписати протокол про виключення з навчального закладу одного з його учнів, вважаючи такі дії з боку дирекції гімназії несправедливими. Як наслідок,

молодого вчителя було звільнено з роботи. Софія дуже пишалася вчинком Олександра, який їй все більше і більше подобався. Тож, коли Русов вирішив їхати до Петербургу, щоб завершити своє дисертаційне дослідження та відвідати одну з найбільших українських громад, за ним вирушає і Софія. В 1874 р. Софія та Олександр вирішують побратися. На весілля були запрошені всі найближчі родичі та друзі молодят. Микола Лисенко присвятив їм свою рапсодію на пісню “Золоті ключі”.

Перебуваючи в Петербурзі, Русови активно займаються громадською діяльністю, організовуючи творчі вечори, присвячені визначним українським митцям, зокрема, поету, письменнику та художнику Тарасу Григоровичу Шевченку. На цих вечорах Софія виконувала твори українських композиторів, зокрема Миколи Лисенка, акомпанувала Олександру Русову, а також грала твори близьких по духу українцям композиторів Вольфганга Амадея Моцарта, Людвіга ван Бетховена, Фрідеріка Шопена та інших митців, які всім серцем любили свій народ та боролися за його свободу і процвітання. Важливим здобутком стала підготовка до друку повного видання творів Тараса Шевченка. До цього видання ввійшли як вже відомі поезії, так і ті, що були заборонені цензурою. Але для того, щоб здійснити це видання, потрібно було їхати за кордон. Тож подружжя вирушає до Праги, де у 1876 р. виходить двотомне видання “Кобзаря” Шевченка.

Після повернення з Чехії, Русови їдуть до Чернігова, де Олександр отримав замовлення на опис Чернігівського повіту. Софія у свою чергу, як педагог, займається освітньою діяльністю, зокрема організацією дитячих садків. Вона читає лекції для майбутніх вихователів та проводить з ними практичні заняття. Паралельно Русова відкриває позашкільні заклади освіти для дорослих. Вона також бере участь у заснуванні в Чернігові громадської бібліотеки, долучившись разом з Олександром до формування фонду книгозбірні. В 1876 р. у Софії та Олександра

народжується син Михайлик.

У 1877 р. Русову обирають секретарем установчих зборів. Після закінчення Олександром роботи з опису Чернігівського повіту, місцеве статистичне бюро було ліквідовано і потрібно було вирішувати, що робити далі. “Але, я скористала з цієї прикрої події, — пише у своїх “Споминах” Софія Русова, — щоб зреалізувати свої давні мрії: зректись усякого буржуазного життя, підійти ближче до села — жити так, як живуть мільйони народу, від слів і промов перейти до правдивого життя, до праці” [1, с. 71].

Софія запропонувала Олександру оселитися десь у селі, ставши, як на Дикому Заході, фермерами. Спочатку він не погоджувався, але, зрозумівши, що таким чином вони стануть самостійними та незалежними, Олександр пристав на пропозицію Софії. Русови придбали 12 десятин землі в Борзенському повіті, там де їх ніхто не знав, та розпочали нове для себе життя. Вони дуже полюбили свій “хутір Робінзона”, назву якому дали їхні друзі. Як згадує Софія, їй подобалося життя на хуторі за близькість до природи, “що була тут не штучним афектом, а була органічно зв’язана з нашою працею, володіла нашим настроєм і давала нам так багато чистих естетичних вражень. Інколи так захопишся цією красою степу та лісу, що вигукнеш: “О, як гарно!” [1, с. 74].

Софії доводилося робити те, чого вона раніше не робила, а саме: варити їжу, прати, доїти корову, разом з Олександром орати землю, сіяти та збирати врожай. Втомившись за день, подружжя поверталось до дому та віддавало решту часу громадській, мистецькій та науковій роботі. Софія сідала за фортепіано, яке вона купила на зароблені гроші, та починала грати свої улюблені твори. Музика знімала втому та повертала бадьорість душі. “Моя музика подобалась селянам, бо я часто грала прості народні пісні, а чоловік мій співав, і часом організувався цілий хор” [1, с. 74].

Дім Русових завжди був відкритий для скривджених і знедолених, яким подруж-

жя допомагало всім чим могло. Дивлячись на страждання селян, які змушені були тепер працювати на заможних землевласників за мізерні гроші, Софія плакала в собі мрію про побудову суспільства, де немає експлуатації, і всі живуть заможнота щасливо. Тому Русова веде активну підпільну революційну діяльність, часто переховуючи у своєму домі небезпечних для влади революціонерів. Софія, ризикуючи собою, їздить на побачення із заарештованими товаришами, допомагаючи їм грошима, їжею та речами.

Живучі на хуторі, Русова вирішує подати прохання до Борзенської земської управи щодо призначення її народною вчителькою. На жаль, їй не надали такої можливості, боячись її політичних поглядів. Адже в управі очевидно знали про нових поселенців як політично неблагонадійних, і тому не хотіли ризикувати своїми посадами. Отримавши відмову від влади, Софія йде на медичні курси, щоб “вивчитися на фельдшерку”.

 лександру Русову пропонують роботу з опису Ніжинського повіту, що покращує матеріальне становище родини. Минав час. Русови розуміють, що життя на хуторі хоч і приносить їм втіху, але вони не можуть бути щасливими доти, доки страждають їхні товариші, яких влада кидала до тюрем за їхню любов до України. Тож, у 1879 р. було вирішено їхати до Києва. Тут Софія закінчує медичні курси та отримує диплом фельдшера. Великою подією в родині Русових стає народження дочки Люби. Родина жила в невеличкій кімнатці, яку вони винаймали в Києві. Ставши фельдшеркою, Софія часто виїжджає до свого хутора, щоб лікувати селян і таким чином допомагати своєму народу. Лікарка ходила по простих хатах, лікуючи хворих. Слава про “Борзенську шептуху”, як її прозвали селяни, розійшлася по всіх усядах. До Софії приїжджали селяни з найвіддаленіших сіл.

В Києві Русови видають разом зі Старою громадою, до якої вони належали, журнал “Кіевская Старина”, де провідні українські митці і науковці публікували

статті, присвячені народній культурі та освіті. Саме культура стає тим вогнищем, яке всіх зігрівало, і яке жодна влада не могла загасити. В цей час народжується українській професійний театр. Таким прикладом стає невеличкий гурт артистів Марії Заньковецької. Миколи Садовського, Марка Кропивницького та інших акторів, які, як зазначає Русова, “розпочали свої вистави, спочатку як аматори, — але промінням свого таланту відразу осяяли сцену київського театру: це був наче перший дзвін, що в темряві придушеної національної свідомості кликав до пробудження” [1, с. 89].

Софія бере активну участь в різноманітних культурно-мистецьких заходах, які на відміну від політичних заходів, не були під заборонаю. Окрім того, вона читає в навчальних закладах лекції з музики, розповідаючи в них не лише про всесвітньо відомих композиторів і виконавців, але й велику увагу приділяючи висвітленню історії становлення української музики. Педагог досліджувала творчу спадщину Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артемія Веделя, Миколи

Овсяніко-Куликовського, Семена Гулака-Артемівського. Серед сучасних українських композиторів Русова виділяла Миколу Лисенка та вже відомого на весь світ Петра Чайковського, який походив з козацького роду Чайок, та, хоч і народився в російському Воткінську, проте його твори за мелодикою є українськими. Для прикладу педагог називала Другу симфонію композитора, що цілком складається з мотивів українських народних пісень, Перший фортепіанний концерт з відомою темою веснянки “Вийди Іванку”.

Софія Русова мріяла про Україну як про степову Елладу, де молодь, як і в Стародавній Греції, виховувалася б на мистецтві, яке своєю перетворювальною силою впливало б на душу людини, пробуджуючи в ній потяг до Свободи, Краси і Добра. Тому Софія так багато уваги приділяла естетичному вихованню особистості, плачучи в ній добрі, шляхетні почуття. Педагог, скрізь, куди не кидала її доля, брала активну участь в культурно-просвітницькій діяльності місцевих українських громад. Русова засновує дитячі садки, початкові школи, заклади позашкільної освіти, бібліотеки, товариства грамотності, організовує творчі вечори, концерти, ставить вистави, пише твори, видає книги. Особливо Софія приділяла увагу дітям, які народилися в злиднях і тому не мали можливості отримати належну освіту. Це зближує її з народовольцями, чия програма захисту бідних та знедолених була близькою Русовій.

Тож, педагог стає активним діячем народницького руху, що значно ускладнює життя Софії. Вороги строчили на неї доноси, начебто вона є терористкою, яка підбурює молодь до терористичних дій. За це Русову переслідували, арештовували, кидали до в'язниць. І це не зважаючи на те, що в неї на руках було двоє, а згодом троє дітей. Педагога арештовували в Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові, Полтаві. Проте Софія не здавалася і продовжувала свою культурно-просвітницьку діяльність, яку вона не полишала навіть сидячи в камері, задумуючи нові твори,

присвячені передусім дітям. Софія Русова дуже любила дітей, тому сильно переживала за своїх діточок, коли через черговий наклеп на неї, вона опинялася у в'язниці. Під час арешту в Харкові, Софія була при надії. Харківська влада замінила останній місяць ув'язнення на домашній арешт. А 8 січня 1895 р. народився Юрко. Софія з вдячністю згадує всіх тих, хто підтримував її під час ув'язнення. “Взагалі ніде ми арештовані не бачили стільки одвертої симпатії, такої активної допомоги, як тут у Харкові від усіх. Починаючи від студентів і кінчаючи аристократією міста” [1, с. 139]

Живучи в Харкові, адже тут Олександр запропонували роботу, Софія активно займається культурно-просвітницькою діяльністю харків'ян. Вона, зокрема, стає головою видавничого відділу відродженого “Товариства грамотності”. Першою книгою, яке видало це видавництво, була книга Софії Русової “Жанна д' Арк, дівка Орлеанська”. Окрім неї були видані такі її книги, як “Мандрівник Григорій Савич Сковорода”, “Карл Великий”, яку Софія написала, перебуваючи в харківській тюрмі, “Братства в Південно-Західній Русі”. Разом з Дмитром Багалієм здійснює повне видання творів Григорія Квітки-Основ'яненка, до якого вона пише біографію видатного українського письменника. Русова також публікує у видавництві Харківського товариства грамотності біографічні та історико-етнографічні нариси, педагогічні твори. Педагог ставила Харків у приклад Києву, де всі розсварені, натомість в Харкові значно більше єдності, українська культура має “свою давню традицію у зв'язку з університетом, була свободна від політичних конспірацій, там праця культурна йшла активніше, ширше” [1, с. 135].

Софія Русова стає ініціатором організації в Харкові відділу народних читань. Педагог зорганізувала для 16-17-річних дівчат літературні читання. “І тут я переконалася, який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літе-

ратурних читань. Я читала їм і Квітку, і Шевченка й, для чужого ока, Тургенєва, а дівчата записували мені свої викликані цими творами думки”.

Після Харкова був Чернігів, Полтава, де в 1901 р. Софію Федорівну знову кинули до в'язниці, в якій сидів син Михайло за участь у студентських страйках і Революційній українській партії, співзасновником якої він став разом із іншими харківськими студентами Дмитром Антоновичем, Левком Мацієвичем, Олександром Коваленком, Юрієм Коллардом. Р.У.П., за словами Софії Русової, була першою активною політичною українською партією, “не на еміграції, а на терені України. Звичайно, їм не пощастило довго пропагувати своїх думок”. Михайла вислали з Харкова до Полтави, але й тут його арештували та посадили за ґрати. За деякий час Софію та сина випустили під “гласний надзор” із заборonoю залишати місто. Це було ударом для студента Михайла, адже через цю заборону він не міг вчитись далі в Харківському університеті, що призвело до його виключення з навчального закладу.

В 1902 р. давній приятель Олександра Русова пропонує йому роботу в Петербурзі на посаді начальника статистичного відділу страхової контори. Не маючи засобів до існування, Русови погоджуються їхати до Північної Пальмири. В Петербурзі Олександр та Софія Русови продовжують свою активну громадську діяльність. Зокрема, силами місцевої української громади, яка мала власне видавництво під назвою “Добродійне Видавниче товариство”, були здійснені два повних видання творів Тараса Григоровича Шевченка. Окрім того, видавництво видало в доступній популярній формі працю Олександра Русова Курс метеорології “Подія на хуторі”, науку, за словами Русової, так потрібної хліборобському народові. Софія Русова видала навчальні підручники, зокрема, “Початкову географію”, “Буквар”. З естетичного виховання була видана книга “Божа іскра. Оповідання про Рафаеля”. Для сільських господарів

Русова видала книгу “Серед виноградарів південної Франції”. Для кращого розуміння культур інших націй педагог написала та видала книгу “Як люди живуть в Норвегії”. Також планувались книги про інші народи світу.

В 1904 р. за ініціативи Олександра, Софії Русових та інших представників української громади в Петербурзі до голови Ради міністрів Сергія Вітте був поданий меморандум з проханням “визволити українське слово з тих кайданів, в яких воно загинуло”. Вітте погодився на обрання Академією Наук комісії для розв'язання питання про права української мови. В цій комісії під керівництвом академіка Олексія Шахматова працювали два російські професори з літературного відділу Академії Наук. Експертами виступали Олександр Русов, Софія Русова, Петро Стебницький, Олександр Лотоцький, Володимир Науменко. За словами Русової, професор Шахматов вражав всіх своїм глибоким знанням української мови в її філологічних властивостях і в історичному розвитку. “Як результат наших трьох чи чотирьох засідань, вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не за діалект. Як додаток до його розвідки ішли наші статті” [1, с. 168].

Софія Русова входить до Учительської спілки, яка проводила з'їзди, куди з'їжджалися делегати з усієї України, обговорюючи питання організації народних шкіл. За участь в цих з'їздах багатьох в Україні вчителів звільняли з посад або арештовували. Тож Софії доводилося заступатися за цих вчителів перед начальством і багатьом вчителям це допомогло. Живучи в Петербурзі, Русова брала участь мало не в усіх культурно-просвітницьких заходах, виступаючи скрізь на захист української культури та освіти.

В 1908 р. страхова контора, де працював Олександр Русов, припинила своє існування. Знову постало питання виживання. Русова запрошують до міського петербурзького статистичного бюро. Вод-

ночас Олександра Олександровича запрошують до щойно утвореного Комерційного Інституту в Києві викладати статистику. Русов звівно зробив вибір на користь свого улюбленого міста і незабаром виїхав до України. Софія Русова не могла виїхати через хворобу сина Михайла, який під час навчання в Лейпцігу сильно занедужав. Потрібний був догляд за ним, і Софія Федорівна вирушила в Німеччину до свого сина, щоб перевезти його до Петербургу. На жаль, незважаючи на догляд лікарів, хвороба здолала Михайла і в 1909 р. на 33 році він помирає. Для Софії Федорівни, як для матері, смерть її добросердного з бунтівною вдачею сина стало страшним ударом. І лише свідомість того, що вона має захистити своїх Любу та Юрся, якому на той час було чотирнадцять років, допомогло їй справитися з горем.

Повернувшись до України, Софія Русова з ще більшим ентузіазмом взялася за свою культурно-просвітницьку місію. Вона продовжує виступати за відкриття нових дитячих садочків, початкових шкіл та позашкільних навчальних закладів з метою просвітництва українського народу. В їхнім домі, як і колись, збираються визначні культурні діячі та науковці, а також представники народних партій і організацій, щоб обмірковувати майбутні плани та дії, спрямовані на утвердження української нації. Софію Русову обирають секретаркою ради київської "Просвіти". Також педагог очолює видавничий комітет Київського товариства грамотності. В 1910 р. Русова разом із іншими провідними освітянами починає видавати перший легальний український педагогічний журнал "Світло", де педагог пише статті, присвячені дітям та їх вихованню. Цього ж року Софія Федорівна входить до складу учительської колегії Комерційного Інституту і Учительського товариства під керівництвом відомого освітянина та художника Петра Холодного. В Комерційному інституті Русова викладає французьку мову.

Але Софія Федорівна все ж віддає основну увагу вихованню дітей, відвідуючи дитячі садки не лише в Києві та інших

містах України, але й дитячі садки за кордоном, зокрема, в Брюсселі, Берліні, Римі. Русову запрошують до Фребелівського Інституту читати лекції з дошкільного виховання. В 1912 р. педагог стає ініціатором відкриття в Києві першої дитячої бібліотеки. Також Софія Федорівна бере участь в Українському клубі, читаючи реферати та беручи участь у творчих вечорах. Вона продовжує підтримувати українську громаду в Петербурзі, а також в Москві, де українська громада збиралася на квартирі дочки Люби, яка навчалася на той час в Московській консерваторії.

В 1915 р. Софія Русова переживає ще один тяжкий удар долі, коли під час евакуації Комерційного Інституту помирає її чоловік та соратник Олександр Русов. Залишившись сама з сином Юрієм та онучкою Олею, дочкою старшого сина Михайла, вона їде до Олешні. Там вона отримує виклик з Фребелівського Інституту, що евакуювався до Саратова. Залишивши маленьку онучку в Олешні з Любою, Русова їде з сином до Саратова. Місто сподобалося Софії Федорівні своїм піднесенням інтелектуальним та соціально-культурним життям серед інтелігенції і робітників, яке, на думку педагога, проходило значно вільніше, ніж у Києві. "Було тут чимало різних товариств, а в місцевій пресі вільно висловлювались про війну й про різні соціальні питання" [1, с. 198].

Перебуваючи в Саратові, Русова веде активну культурно-просвітницьку діяльність серед місцевих жителів, розповідаючи про Україну та її культуру. Педагог стає організатором творчих вечорів, на яких вона виступає і як лектор і як музикант. В цих концертах бере участь і її донька Люба, яка своїм виконанням українських народних пісень захоплювала не лише українців, але й місцеве населення. В 1916 р. Софія Русова повертається з евакуації до України. Вона продовжує викладати у Фребелівському Інституті та Комерційному Інституті в Києві.

В 1917 р. відбувається Лютнева Революція, внаслідок якої утворюється Українська Народна республіка. Відкривається

Перша Українська гімназія імені Тараса Шевченка. По селах засновуються товариства “Просвіти”. Формується перший український уряд, а саме Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. Софія Русовій пропонують посісти в Секретаріаті Освіти посаду керівника позашкільного та дошкільного виховання, на що вона радо погоджується. За правління гетьмана Павла Скоропадського педагог викладає в щойно утвореному Українському Університеті в Кам’янці.

В жовтні 1917 р. відбувається Пролетарська революція, яка приносить визволення простим робітникам і селянам. Незважаючи на те, що на посади комісарів приходили ті ж люди, які її переслідували за часів царату, педагог погоджується працювати під керівництвом Народного Комісаріату освіти Української соціалістичної радянської республіки, який очолював виходець з робітничої сім’ї з давнім козацьким корінням Микола Скрипник. Він всіляко сприяв Софії Русовій в організації дитячих садків, початкових та середніх шкіл, навчальних закладів для підготовки вчителів. Також Скрипник допомагає у виданні творів Русової. В 1921 р. Микола Скрипник пропонує Софії Федорівні поїздку за кордон з дипломатичною місією, спрямованою на зближення з українцями, що проживали за Збручем, а також з метою вивчення прогресивних навчально-виховних методик. Педагог приймає пропозицію і того ж року їде за Збруч.

Софія Русова відвідує Львів, де її радо приймає місцева українська інтелігенція. Тут вона виступає ініціатором заснування українських дитячих садків, початкових шкіл, закладів з підготовки вчителів і вихователів, позашкільних навчальних закладів. В 1922 р. Софія Федорівна їде у Відень до сина Юрія. В 1923 р. Русова переїжджає до Праги, де викладає в Українському Педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова. Вона засновує Національну раду українських жінок. Також педагог бере активну участь у Міжнародних жіночих конгресах, що

відбувалися в Чехословаччині, Швейцарії, Данії, Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Сполучених Штатах Америки. В 1933 р. Софія Русова звертається до світової спільноти про допомогу голодуючим в Україні. Водночас педагог активно вивчає найсучасніші методики навчання й виховання дітей, зокрема, методи відомого італійського педагога і лікарки Марії Монтесорі, американського педагога і психолога Джона Дьюї, німецького педагога Георга Кершенштейнера.

Софія Русова була прибічницею вільного гармонійного виховання дітей на основі мистецтва. Адже саме таке виховання, на думку педагога, є найбільш гуманним та відповідає природі дитини. Особливо його потребує українська дитина, яка за своєю вдачею “не дуже експансивна та занадто вразлива й часто-густо ховається од інших зі своїми переживаннями”. Авторитарне виховання придушує волю такої дитини та наносить непоправної шкоди її психічному та фізичному розвитку. Тому “до неї, треба підходити з ласкою, привернути її до себе повагою до її індивідуальності, треба збудити її цікавість, тоді виявиться талановита вдача дитини і озветься її глибока чулисть” [2, с. 187].

Русова закликала своїх колег якнайбільше ухилятися від критики своїх вихованців, бо критика “шкідливо відбивається на дитині”. Між вихователем та дітьми, на думку педагога, має існувати гармонія. “Але ця “гармонізація”, якщо можна вжити в нашій справі такий музичний вираз, — вимагає від учителя або наставниці дитячих садів великої уваги, щирої праці, вимагає чулого розуміння дитячої душі, справедливих відносин до усієї дитячої громадки” [2, с. 151, 186].

Тож вільне виховання, за словами педагога, не означає самоусунення вихователя від своїх обов’язків, а, навпаки, вимагає більшої уваги до своїх вихованців та їхніх потреб. Такими потребами дітей Русова вважала, зокрема, потребу в грі, в казці, в драматизації, в мандрівках, в творчості.

Гра для дитини, за словами педагога, є чимось дуже важливим. “Дитина ладна гратися увесь день: встаючи з ліжка, умиваючись, обідаючи, гуляючи, лягаючи спатоньки; в її жвавій фантазії усе перетворюється по-своєму, й дитині весело від цього власного перетворювання, а ми недбало й байдужно кажемо їй: не пустуй, залиши свої вигадки, за обідом тримайся спокійно, не шепочи, лежучи в своєму ліжку, — і від цих розумних порад згасає її веселий оптимізм й в природний жвавий настрій увиходить щось сумне, важке, штучне” [2, с. 76].

Русова засуджувала тих батьків та вихователів, котрі позбавляють дитину її щасливих миттєвостей життя, наповнюючи його сумом та відчаєм. На думку педагога, дорослим слід було б повчитися в дітей їхньому ентузіазму, потягу до пригод і відкриттів, їхній здатності до вигадкування, а основне, дитячій солідарності та вмінню комунікувати між собою. Під час гри дитина відчуває себе кимось іншим, вона вміє виходити за межі свого “Я”, втілюючись у своїх улюблених героїв. Таким чином, вона набуває тих рис, які їй не були притаманні, адже правила гри спонукають дитину до їх вироблення в собі. Видатний режисер, актор і драматург Костянтин Станіславський ставив у приклад своїм учням здатність дітей до перевтілення та їхнє вміння щиро жити життям своїх вигаданих героїв. За словами Русової, дитина бавлячись, повністю захоплюється своєю забавкою, живе нею, цілком переймаючись власним творчим натхненням. І дорослі замість того, щоб сприяти цій чудовій здібності дітей, всіляко її придушують, прикриваючись різними правилами та нормами поведінки, які сковують дитину, перешкоджаючи її творчому самовираженню та самоствердженню.

Гра не лише забавляє, але й виховує дитину. Зокрема, піклуючись про свою ляльку, або іграшкового песика, вона водночас виявляє ті почуття, які навряд чи можливо виховати за допомогою звичайного моралізування, яке, на жаль,

переважає в сучасній виховній системі. В грі дитина відчувається вільною виявляти свій внутрішній світ, власні здібності та можливості. Русова наводить слова німецького педагога-гуманіста, автора концепції дошкільного виховання Фрідріха Фребеля, на думку якого, гра є “вільним необхідним проявом того внутрішнього складу, який носить в собі кожна дитина. Дитяча гра, забавка щось дуже серйозне, в ній виступає саме ядро майбутнього життя, в ній виявляє себе й розвивається цілком уся людина-дитина у своїх нахилах, у своїх найглибшій істоті” [2, с. 77].

Ігри також впливають на фізичний розвиток дитини, зміцнюючи здоров'я та виховуючи її волю. Наприклад, гра у м'яча чи біг наввипередки. Гра виховує естетичний смак та тримає зв'язок з народною традицією, як от обрядові ігри з піснями та танцями. Також дітям подобаються такі ігри як гра в “квача”, в “котики-мишки”, “жмурки”, а також різні “відгадалки”. Велику популярність мають у дітей ігри в улюблених героїв казок та оповідань.

Важливою особливістю гри є її позитивний настрій. Бавлячись, дитина виявляє справжню радість та втіху. Гарний настрій відіграє велику роль у фізичному та психічному розвитку дитини. “Перші радісні емоції мають великий вплив на вільний нормальний розвиток дитини, а тим часом негативний пригнічений настрій затримує цей розвиток”. Гарний настрій впливає, зокрема, на апетит дитини. “При одному погляді на смачну страву виступає “запальний” — апетитний сік, корисний задля перетравлення нашої їжі в шлунку. Коли ж ми їмо в пригніченому настрої, цей “запальний” сік не виступає, й це шкодить праці шлунку” [2, с. 79].

Наступною потребою дітей є потреба в казці, мова якої є близькою та зрозумілою дитині. “З усіх наших літературних скарбів, — за словами Вольгастера, — найближчий дитячій природі казка. В їй так само схоплені типічні риси людей та звірів, як схоплює їх дитина” [2, с. 204].

Діти дуже люблять тих, хто розповідає їм казки. “З якою гарячою любов’ю і пошаною ставляться діти до тих осіб, які чарують їх своїми оповіданнями, тільки забачать їх, кидають усі іграшки, забувають усі гулянки і обступають оповідача, лізуть йому на коліна, заглядають в очі, в уста і слухають так уважно, так чуло” [2, с. 109-110].

Під час слухання казки дитина створює в своїй уяві образи казкових героїв. Вона співчуває їм, здійснює разом з ними пригоди, бореться із силами зла. Достатньо подивитися на дитину під час розповіді казки, щоб зрозуміти як щиро переживає вона за долю своїх героїв. Русова вбачала в казці перші паростки альтруїзму, що народжуються з симпатії до казкових героїв. “В казці вперше прокидається дитяча увага до людей, співчуття до їх долі, зростає глибока сердечна любов до усього вбогого, до краси й до добра. Так само як у думках людини, так і в казці наче нема нічого надзвичайного, але усе надзвичайно, нема одмеженого часу ані простору. Зате усе живе, усе повне якогось чарівного життя — й квітка, й береза, й пташки, й звірі, й вітер і вода...” [2, с. 203].

На думку Русової, душа дитини шукає всього надзвичайного. Тому будь-яка книжка має містити те, на що могла б відгукнутися душа дитини. А що може більше захопити дитячу душу ніж казка, що народилася серед “пантеїстично зачарованого світогляду”. Педагог з жалем говорить про тих дітей, яких через певні забобони або надмірний розум батьків і вчителів, не впускають до чарівного світу казки. “Шкода тієї дитини, яка змалечку не знала казки, не слухала, захоплена, як сопілочка сама грає, не слідкувала думками за героїчними подіями Дурня, не плакала над долею братів та сестри, що повернуто в лебедів або гусей” [2, с. 203].

Русова вважала, що казка відображає почуття мільйонів людей, їхню віру в перемогу правди, краси і добра. “Нехай же й в душі дитини засвітиться ясна

зіронька — шукання правди, хай прокинеться бажання здобути правду не тільки для себе, а й для усіх цих Іванів, дурних та вбогих, до яких вона звикає в казці” [2, с. 205].

Захищаючи право дитини на казку, Русова зауважувала, що розум дитини, який ще не здатний зрозуміти законів правдивого природознавства, дає на усі з’явища свою анімістичну пораду. “Йому не дивно, що вовк говорить, що місяць ходить — то виринаючи з хмари, то знову поза хмарою ховаючись. Казка й дитина щось дуже споріднене, вони так одне з другим зрослися, що як би педагоги не намагалися вигонити казку з дитячої хати, вона таки там пануватиме, бо вона природно відповідає вимогам дитячого розуму, а ті людські відносини по казках такі прості й зрозумілі, що дитина може щиро спочувати лихові й недолі, радіти перемозі й щастю казкових героїв” [2, с. 203].

Русова відзначала в казках велику поетичну велич, яка одухотворяє дитину та виховує її душу. Педагог вважала, що будь-яка найпростіша книжка, яка викликає в душі поетичний настрій та викликає гарні почуття має значно більше доброго впливу на дитину ніж “цілі купи книжок, що дають багато розумові, та мало серцю” [2, с. 206].

Педагог відзначає той визначний вплив, який має казка на розвиток мови дитини. “Увесь видочок то хмариться, то прояснюється; стежучи за подіями, оченятка глибоко заглядають в очі оповідача або замислено дивляться кудись, мов перед ними виринають усі ці постаті і Івасика Телесика, і Горбоконика, і засмученої Снігурочки...: Устоньки іншим разом мимохить проказують за оповідачем той або другий гарний вираз” [2, с. 110].

Тож Русова радить використовувати цю особливість дітей, влаштовуючи “оповідальні години”, під час яких діти мали б змогу оволодівати мовою та розвивати своє мовлення. Педагог пропонує брати казки, вирази з яких повторювалися б та легко відтворювалися дітьми. “Їм добре читати оповідання з постійно повторю-

ваними словами, наприклад: “Ріпка”, “Колобок”, “Рукавичка”, “Билина”, — ці повторювані слова самі лізуть в дитячу голівоньку і зостаються там надовго вони — ці крилаті, музичні слова, які ще іноді в деяких казках навіть співаються, наприклад, “Кіт, Лисиця і Півень” в казці (“Ой несе мене лиса за далекії ліса, за високі гори!” і т. д.) [2, с. 112].

Русова закликала педагогів і батьків не боротися з казкою, а, навпаки, якнайбільше залучати ці чарівні оповідання до виховання передусім душі дитини. Адже в дітей психіка є ще слабкою, а отже, чутливішою за психіку дорослих, і саме тому в дитячому віці легше прищеплювати добрі, шляхетні почуття. Великим помічником у цьому виступає саме казка, де символічно зображено як добро, так і зло. Ця символічна мова допомагає дитині побачити красу людини, її вчинків та пробуджує бажання брати приклад з казкових героїв.

Діти люблять наслідувати тих, хто їм до вподоби. Вони уявляють себе Котигорошками, Івасиками-Телесиками, Жабками-Царівнами, Котиками в чоботях тощо. “І справді, — зауважує Русова, — легко собі уявити, через що діти захоплюються оповіданнями: в кожній дитині йде дуже інтенсивне життя, але вона не може ще поставитися до нього свідомо, вона прислухається ще сама до своїх змагань; в оповіданні, в казці перед нею розкривається мов би нове життя, і дитина порівнює сама себе з другими дітьми і дорослими, про яких оповідання слухає, порівнює свої обставини, своє життя з іншими, чиймись, чужими, але такими виразними, ясними, і прокидається свідомість у дитини, її огортає якесь ясне і широке розуміння чужого життя, чужих змагань, якими захоплюється і її серденько; дитина почуває себе сильною, дужою, щоб усе те велике, страшне і цікаве і собі зробити” [2, с. 110].

Прослухавши казку, діти хочуть наслідувати своїх героїв і придумують для цього різні ігри, в яких вони перевтілюються на казкових персонажів та починають

жити їхнім життям. Водночас діти придумують різні діалоги з тих слів, які вони запам’ятали з казки. Їм дуже весело та цікаво ставати на місце того чи іншого героя і переживати разом із ним різні небезпечні пригоди. Софія Русова з великою увагою ставилася до природної потреби дитини до драматизації, роблячи все, щоб ця потреба не згасала, а, навпаки, підсилювалася. “Треба дати дітям вільно виявити, як саме вони уявляють собі постать, голос, поведження того або другого звіра (зі звірів і треба починати, бо звіряча психологія простіша, легше дається до виразу. Слова дитина може і свої вставляти... Обставини драматизації, теж бажано, щоб діти сами вигадували і утворювали: як і колись, за початкової організації театральних вистав... Голос, слово, рухи самих дітей — це усе робить драматизацію бажаним засобом розвитку мови дітей і їх загального духовного розвитку” [2, с. 116].

Драматизація виявляє творчу думку дитини, її фантазію, почуття та волю. Діючи від імені казкового персонажа дитина імпровізує, придумує продовження казки чи змінює її закінчення, якщо їй видається, що зло перемогло добро. Важливим також є те, що виступаючи в ролі свого героя, зокрема, Котигорошка, дитина забуває, що в реальному житті вона була, наприклад, боягузом. Тобто дитина під дією художнього твору набуває непритаманних їй рис характеру. В ній здійснюється те чудо мистецтва, яке Лев Виготський порівняв з євангельським чудом “перетворення води на вино”. Саме тому Софія Русова так багато приділяла уваги естетичному вихованню дитини, вбачаючи в ньому ту основу, на якій зростатимуть паростки краси та добра. “Естетичне виховання порушує суху книжну науку і одноманітний буденний рух життя. В школі дають матеріалу досить задля думки, задля праці розуму, але занадто мало поживи для почуття” [2, с. 147].

Русова ставила у приклад стародавніх греків та римлян, життя яких було сповнене краси і гармонії. Вони виражали свої почуття, думки та фантазії за допо-

могою мистецтва, граючи на музичних інструментах, співаючи та танцюючи. “Колись в Греції на широких сходах театру розсідався увесь люд і вбогий, і багатий, усіх однаково захоплювали великі твори Софокла. На народних святах колишньої Греції ліра переходила з одних рук до других, і усі уміли грати на її струнах” [2, с. 149].

На атомість в сучасну пору, за словами Русової, естетичному вихованню приділяється найменше уваги. “На 100 дітей хіба одно звикло добре слухати, добре додивлятися”. І це, незважаючи на те, що українська культура багата на різні свята, обряди, пісні, казки, танці, драматичні “вертепи”. Такий стан речей педагог пояснює передусім тим, що сучасне життя, умови економічного, культурного і політичного життя душать усі ці змагання, висуваючи наперед одні матеріальні потреби, виснажуючи “з народу усі фізичні і духовні сили лише на те, щоб самому і дітям не голодному бути” [2, с. 149].

Педагог вбачала в мистецтві основу для виховання вільної, прекрасної, доброзичливої та творчої особистості. “Краса — то є гармонія, від естетичних вражень ця гармонія, упорядкованість переходять в серце дитини, утворюють звички, виявляються в красі поведінки, в граціозності всіх рухів, в гармонійності вчинків, утворюють смак до усього гармонійного. Культ краси — могутній фактор індивідуально-естетичного виховання” [2, с. 147].

Водночас мистецтво, на думку Русової, відіграє дуже важливу соціальну роль, сприяючи взаєморозумінню та взаємодії між людьми. “Ніщо так, як мистецтво, не дає нам можливості зрозуміти другу людину... Тільки мистецтво дає нам змогу заглянути в чужу живу душу, пережити її горе, її радість, мистецтво викликає в нас інтерес, зацікавлення до чужої людини і її духовного життя” [2, с. 147].

Дітям дуже подобається мистецтво, адже воно передбачає творчість, яка приваблює дітей можливістю виявити власну фантазію, почуття та думку. “В мисте-

цтві, — за словами Болдвіна, — лежить те конструктивне виявлення, яке ближче усього до виявлення дитячого. Дитина сама по всяк час утворює нові комбінації своїх творчих виявлень” [2, с. 151].

Тож Софія Русова намагалася огорнути все виховання дітей мистецтвом, “естетичними прийманнями та емоціями”. Будучи прекрасним музикантом, Русова навчала вихованців співу, грі на музичних інструментах, танцям. Діти з радістю співали пісні, читали віршики, повторювали за вчителькою рухи танцю, грали у виставах. Під пісню діти крокували містом, селом, привертаючи до себе увагу містян і селян. Мандруючи лісом чи полем, маленькі вихованці прислухалися до співу птахів, принохувалися до запахів квітів, куштували лісові ягоди, милувалися красою природи. Їхня вихователька розповідала їм про життя лісових мешканців, комах, рослин. Під впливом вражень діти виявляли бажання до творчості, зокрема, ліплячи, малюючи та придумуючи різні історії про комах, птахів, звірів. Вільна творча атмосфера дарувала наснагу дітям, пробуджувала позитивні емоції, розкривала здібності, а разом із ними і їхній духовний світ. “Естетичні переживання дають найчистішу радість, а ми вже кілька разів казали, що радість є могутній вихователь і ним не можна нехтувати” [2, с. 148].

Вихованці відвідували краєзнавчі, художні музеї, дитячі вистави, кінотеатри. Русова надавала великого значення мистецтву кінематографа, яке тільки-но ставало на ноги. Всім відомо як діти полюбляють дивитися мультфільми. Для них велика радість бачити як тваринки розмовляють та поведуться як люди. Діти їм співчують та дружать із ними, уявляючи себе ведмедиками чи зайчиками. Також педагог радила використовувати “чарівний ліхтар” (сучасною мовою — “фільмоскоп”). Дітям дуже подобається розглядати проекції картинок на стіні, слухаючи казку чи оповідання.

Софія Русова дотримувалася думки Фрідріха Фребеля про те, що пам’ять

дитини залежить від того, наскільки вихователь може захопити дитину предметом, що вивчається. Чим більше педагог відкриватиме в цьому предметі цікавого, тим краще дитина його запам'ятовуватиме. Для прикладу Русова наводить французьке прислів'я про те, що “кожна річ має сто облич”. Оці сто облич предмету вихователь і має показати дитині. Педагог застосовувала метод “різноманітного захоплення певною темою”, запропонованого Фрідріхом Фребелем. Він вважав, що “тема річевої науки переробляється в ручній праці, приймає особливий художній інтерес через художнє оповідання, зміцнюється через екскурсію або малюнок, вбирає в себе веселий настрій у відповідних піснях та драматизаціях або іграх-забавках” [2, с. 122].

Софія Русова робила все, щоб діти з легкістю опановували життєво важливими знаннями та навичками. Для цього педагог зверталася до світу мистецтва, обгортаючи в художню обгортку всі знання, які вона давала дітям. Зокрема, коли вихователька розповідала своїм вихованцям про зернові та овочеві культури, вона вела дітей на сільськогосподарське поле, де вони мали змогу побачити як ростуть пшениця, буряк, картопля, морква, гарбузи, кавуни. Для активізації дитячого інтересу педагог розповідала казки, які стосувалися предмету, що вивчався. Зокрема, з казки “Селянин та Ведмідь” маленькі землероби дізнавалися не лише про те, як селянин перехитрив ведмедя, але й про те, як саджати, вирощувати та споживати зернові та овочеві культури.

Чудовими художніми ілюстраціями на сільськогосподарську тематику, за словами Русової, є такі поетичні твори, як “Котивсь Гарбуз по городу” видатного українського поета Леоніда Глібова, “Ходить Гарбуз по городу” визначної української поетеси Олени Пчілки, де в гумористичній формі розповідається про Гарбуза та його велику гарбузову родину. Така форма навчання дуже веселить дітей, і вони швидко запам'ятовують

назви сільськогосподарських культур. Для кращого засвоєння навчального матеріалу Софія Русова використовувала метод драматизації, що дає можливість кожній дитині виразити власні почуття, фантазію та думку. Дуже корисними, на думку педагога, є ігри на відгадування за допомогою лише дотику або нюху чи смаку. Таким чином дитина всебічно із захопленням оволодіває знаннями про кожну річ, що вивчається.

З великим інтересом Софія Федорівна вивчала праці не лише класиків, але й сучасних педагогів. Зокрема, їй дуже близькою була школа італійського педагога Марії Монтесорі. Її принципи виховання базувалися на “свобідній активності дітей та їхній вільній самодіяльності”. Педагог бачила школу як місце, “де дитина може жити на волі й ця воля не полягає лише в інтимній духовній свободі розвитку — весь організм дитини повинен знайти в школі й дитячому садку найкращі умови для свого розвитку” [2, с. 220].

Марія Монтесорі вважала, що педагоги мають створювати умови для вільної діяльності дитини. Адже саме в ній діти виражають свої потреби, а з ними власні здібності та можливості. На думку педагога, дитина сама відчуває свій внутрішній ріст і радіє з нього. Тому завдання вихователя полягає у тому, щоб надати необхідний матеріал для її саморозвитку. Саме так будувала свою систему навчання й виховання Софія Русова. Діти в її Дитячому садку почувалися вільними від ланцюгів настанов та правил. Вихованці розвивалися відповідно до своїх потреб, які під чудодійним впливом “Його величності Мистецтва” знаходили своє вирішення в різноманітній творчій діяльності. Педагог прагнула до того, щоб кожна дитина мала змогу виявити свій неповторний внутрішній світ. Тому створювала всі умови для вільного самовираження та самоствердження дитини.

Як науковець, Русова вважала, що кожен вихователь має володіти знаннями про дитину та її внутрішній світ. Для того, щоб зрозуміти потреби дитини

вихователь повинен знати все про дитину, її захоплення та прагнення. Він має виявляти інтерес до того, що робить дитина і чому вона це робить. Зокрема, якщо діти граються у маленьких дикунів, то цьому також є причина. Засновник педології, американський педагог Стенлі Холл вважав, що кожна дитина переживає у стислій формі періоди становлення людства. Тож і не дивно, що діти полюбують гратися в індіанців, будувати вігвами та майструвати зброю. Інший американський педагог і психолог Джон Дьюї з цього приводу зауважував, що вихованням слід давати таку можливість для того, щоб вони мали органічно пережити в собі цю потребу. Водночас діти оволодівають необхідними для життя уміннями та навичками.

Поряд із загальними знаннями про дитину вихователь має вивчати її індивідуальну природу. Адже на світі не існує жодної однакової дитини. У кожної свій тип вищої нервової діяльності, темперамент, характер, свої задатки та здібності. Тож до кожної дитини, за словами Русової, педагог має побудувати відповідний підхід. Для цього одних лише знань про дитину не достатньо. Для того, щоб побудувати підхід потрібна творчість педагога. На жаль, розвитку цієї, такої важливої для навчання й виховання особистості якості в університетах не вчать. Тож педагог має самостійно розвивати в собі цю здатність. Саме тому Софія Русова так багато уваги приділяла мистецтву, яке за своєю природою передбачає творчість. Софія Федорівна була творчою особистістю, музикантом і письменником, що дозволяло їй легко побудувати підхід до кожної без винятку дитини. Педагог пропонувала кожного вихованця завдання, яке відповідає його здібностям та можливостям. Тому ніхто не почувався нещасним від того, що йому щось не вдалося зробити. У всіх все виходило.

Дитячий садок Софії Русової нагадував маленьку республіку, де всі живуть в гармонії та любові. Кожна дитина при-

вносила в свою дитячу громадку щось особливе та неповторне. Як наслідок, між дітьми закладалися стосунки, побудовані на основі поваги один до одного. Адже дитині було цікаво не лише виражати власні фантазії, але й слухати як виражають свої фантазії інші діти. На основі дитячого плюралізму фантазій вихованці придумували різні ігри, малювали, ліпили, конструювали, будували. Діти показували приклад взаємоповаги та взаємодії, яких так бракує дорослим. Можна було з впевненістю сказати, що дітям вдалося здійснити мрію давньогрецького філософа і педагога Платона та побудувати Ідеальну державу.

Життя та діяльність Софії Русової є прикладом відданої жертвової любові до українського народу, задля якого вона жила, боролася, страждала від переслідувань влади. Але попри всі переслідування та арешти педагог залишилася вірною своєму народу, виховуючи майбутніх будівничих Української держави. Софія Русова створила низку навчальних підручників для дітей, зокрема, “Початкову географію” (1911 р.), “Методика початкової географії” (1918 р.), “Український буквар” у співавторстві з українським мовознавцем Олександром Потебнею (1918 р.), а також журнали: “Світло” (1910–1914 рр.), “Ранок” (1920 р.), дитячі книги: “Серед рідної природи” (1922 р.), “Воробчик” (1923 р.), “Дивний звір хижак” (1930), переклади оповідань Редьярда Кіплінга та інших письменників. Також вийшли такі монографії педагога, як “Нова школа” (1917 р.), “Дошкільне виховання” (1918 р.), “Сучасні течії в новій педагогіці” (1932 р.), “Роль жінки в дошкільному вихованні” (1934 р.), “Наші визначні жінки” (1934 р.), “Мої спомини” (1937 р.) тощо.

Педагог відійшла у вічність 5 лютого 1940 р. в місті Прага, що стала для нею другою Батьківщиною. Педагог, яка все своє життя присвятила дітям, бачила систему національної освіти гуманною та демократичною, що з повагою ставитиметься до дитини та сприятиме її

вільному, творчому самовираженню і самоствердженню. Тож, ми маємо зробити все, щоб повернути з небуття ім'я нашої визначної берегині, просвітитель-

ки, засновниці національної дошкільної і позашкільної освіти, письменниці, вченої та громадської діячки Софії Федорівни Русової.

Література

1. Русова С. Мої спомини. Львів : Вид. кооператива "Хортиця", 1937. 283 с.
2. Русова С. Вибрані твори. Київ : Освіта, 1996. 304 с.
3. Поперечна Л. А. Русова Софія Федорівна // Укр. бібліотечна енциклопедія Нац. біб-ки України ім. Ярослава Мудрого.
4. Кудіна О. Життя віддане Україні // Рівнен. обл. універсальна наук. біб-ка. URL: <https://libr.rv.ua>
5. Бурачинська Л. Русова Софія // Енциклопедія українознавства. В 14 т., т. 7. Мюнхен : Молоде життя, 1973. С. 2650-2651.
6. Русова Софія Федорівна // Укр. рад. енциклопедія. В 17 т., т. 12. Київ : УРЕ, 1963. С. 443.

Надійшла до редколегії 09.03.2026

Рекомендовано до друку 21.05.2026

Опубліковано 29.05.2026

Відомості про авторів

Пономарьов Олександр Семенович — кандидат технічних наук, професор; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"; Харків, Україна; email: palex37@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4698-2620>.

Черемський Максим Петрович — асистент; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет "Харківський політехнічний університет"; Харків, Україна; email: maxcheremsky@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4130-7618>.

Пономарьов О., Черемський М. В обороні дитинства.

Визначний український педагог-гуманіст, письменниця, громадська діячка, музикант і науковець Софія Федорівна Русова є засновницею національної системи дошкільної та позашкільної освіти. Зусиллями педагога та її сестри в Києві був відкритий перший в Україні Дитячий садок. Виховання дітей відбувалося на вільній основі у відповідності до природи дитини, з урахуванням її інтересів і потреб. В основі виховання лежало мистецтво, яке пробуджувало думку, почуття та фантазію дитини. Софія Русова вважала мистецтво найгуманнішим та найцікавішим вихователем. Тому мистецтво супроводжувало дітей скрізь, і під час гри, і під час слухання казки, і під час мандрівки чи екскурсії. За допомогою мистецтва діти пізнавали навколишній світ, відкриваючи для себе красу природи та відображаючи її в своїй творчій діяльності.

Ключові слова: дитячий садок; виховання через мистецтво; свобода; естетична культура; самодіяльність; драматизація; творчість.

Ponomarev O., Cheremsky M. In Defence of Childhood.

Sofia Rusova are eminent Ukrainian representative of humane pedagogics. She are founder of national preschool system. Teacher founded first kindergarten in Ukraine. Education was built on free basis. The interests and needs of child took into consideration. Children played games and listened fairy-tales and went for walks and creative work. Pupils drew and modeled and sang and danced. The art revealed creative abilities and possibilities of personality. Rusova educated children through art.

Because art awakens desire for beauty and kindness. The art ennobled soul of child. Pupils learned about world through art. Sofia Rusova told fairy-tales about life animals and birds and insects and plants. Children expressed your feelings and fantasy and thoughts in creative work. The fairy-tales developed language and pronunciation of pupils. Teacher very important meaning spared for dramatization method. Because dramatization further mutual understanding and interactions between children. Pupil imagines yourself as fairy-tale hero and tries be brave and kind thanks to dramatization.

Sofia Rusova struggled against authoritarian education. Teacher defended children's right to freedom Self-expression. Rusova aspired to educate free and creative and many-sided personality. Therefore she showed world in all beauty and grandeur. Children learned be Self-independent personalities. They expressed own fantasy and fillings and thoughts. The kindergarten resembled Children's republic. Pupils showed example of friendliness and collaboration. Sofia Rusova aspired to build the very human and democratic education system for children. Teacher studied European and American free education systems. Fr bell's education system and Ushynsky's education system and Montessori's education system and Dewey's education system among them. Rusova devoted whole soul for children. Teacher helped children from poor families. She dreamed about that all Ukraine people being educated and happy. Therefore Sofia Rusova struggled and suffered for free and independent Ukraine.

Key words: Kindergarten; Education through Art; Freedom; Aesthetic culture; Spontaneous activity; Dramatization; Creativity.